

BYZANTSKÉ VPLYVY V RANOSTREDOVEKEJ SAKRÁLNEJ ARCHITEKTÚRE SLOVENSKA

Byzantine Influences in Early Medieval Sacred Architecture in Slovakia

Andrej Botek

DOI: 10.17846/CL.2017.10.1.150-179

Abstract: BOTEK, Andrej. *Byzantine Influences in Early Medieval Sacred Architecture in Slovakia*. Slovakia is a country that lies on the geographical and spiritual intersection of the Western and Eastern cultures. The battle for the geopolitical bearing of this area took place already at the dawn of our history – at the time of our first state formation – Great Moravia, and happened again also during the formation of the early Hungarian Kingdom, which included also the Western territory of Great Moravian Empire – i. e. the Slovak territory of today. When writing about the elements and expressions of the Byzantine culture in Central and Western Europe, we reflect mainly its philosophical, literary and liturgical aspects. In my article I want to try to reflect on the potential expressions of this wide European cultural-spiritual phenomenon, the Byzantine tradition, as these are fixated in the material substance of the architectural sacred code.

Key words: *Byzantine cultural influences, sacred architecture, rotundas, Slovakia, early Middle Ages, art artefacts*

Abstrakt: BOTEK, Andrej. *Byzantské vplyvy v ranostredovekej sakrálnej architektúre Slovenska*. Slovensko je krajina, ktorá leží na duchovnom i geografickom styku západnej a východnej kultúry. Zápas o orientáciu tejto oblasti sa odohral už na úsvite našich národných dejín – v období nášho prvého štátneho útvaru – Veľkej Moravy a zopakoval sa aj pri formovaní raného Uhorského kráľovstva, územne zahŕňajúceho aj západné veľkomoravské – teda dnešné slovenské teritórium. Hovoriac o prvkoch a prejavoch byzantskej kultúry stredoeurópskom a západoeurópskom prostredí sa predovšetkým reflektuje jej filozofická, literárna a liturgická stránka. V našom príspevku sa pokúsime postihnúť možné prejavy tohto širokého európskeho kultúrno-duchovného fenoménu – byzantskej tradície, zafixované do hmotnej substancie architektonického sakrálneho kódu.

Kľúčové slová: *byzantské kultúrne vplyvy, sakrálna architektúra, rotundy, Slovensko, raný stredovek, umelecké artefakty*

Predcyrilo-metodské obdobie

„... i prišli k nám učители mnohí, křesťania z Vlách, i z Grécka, i z Nemiec ...“ (Život Metodov, V; Škoviera 2013, 48). Tieto slová posolstva veľkomoravského kniežata Rastislava byzantskému cisárovi Michalovi III., *expressis verbis* popisujúce „křesťanov z Grécka“ – teda misionárov z byzantskej oblasti, robia vrásky mnohým odborníkom. Křesťania z Nemiec reprezentujú prevládajúci vplyv západoeurópsky – zastúpený vtedy Franskou ríšou, o čom nikdy nevznikli pochybnosti. Křesťania z Vlách majú predstavovať severoadriatickú oblasť s Aquilejským patriarchátom

(Špetko 1988, 22), zahŕňajúcu severotalianske i severochorvátske prostredie, ktorá vzhľadom na vzdialenosť predstavuje ešte únosnú mieru dobovej dostupnosti. Zmienka o kresťanoch z Grécka z doby pred cyrilo-metodskou misiou je dodnes nie úplne vysvetleným problémom. Naše územie bolo mimo hlavný záujmový okruh byzantskej diplomacie, ležalo skôr na úplnom okraji jej rádia. O centrálnu organizovanú misijnú činnosť nemožno uvažovať, navyše byzantskí cirkevní i svetskí predstavitelia si uvedomovali, že naše územie leží v zóne aspirácií západných cirkevných štruktúr, a preto tu svoje aktivity nevyvíjali. Jedným z možných vysvetlení by mohli byť obchodné cesty, ako potenciálne trasy individuálnych byzantských misionárov či kňazov, sprevádzajúcich kupecké výpravy. Odborníci sú zajedno, že určite nemohlo ísť o klérus z centrálnej časti ríše, ale z jej hraničných severných oblastí alebo z prímorských jadranských kláštorov (Dvorník 1970, 97).¹ Názor, že šlo o mníchov, ktorí ušli počas ikonoklasmu alebo o gréckych kresťanov, unikajúcich z Bulharska pred Omortagovým prenasledovaním, sa nezdá relevantný.² Je zaujímavé, že rozborom Rastislavovho posolstva sa odborníci domnievajú, že bolo prednesené po grécky a autor musel ovládať grécke predlohy (Marečková 1968, 411). Svedčilo by to o možnosti pôsobenia gréckeho elementu na Rastislavovom dvore, ktorý však neznamenal početnú konkurenciu franským kňazom. Z celkového kontextu sa predpokladá, že tu šlo o minoritné zastúpenie, ktorého stopy sa – okrem uvedeného posolstva, nepodarilo inde identifikovať. O to viac udrie do očí poradie, pri ktorom početne najvýraznejšie franské duchovenstvo je menované ako posledné až za zmienkou „kresťanov z Grécka“. Iste je to odrazom Rastislavovej diplomacie, ktorý si uvedomoval mocenské nebezpečenstvo z frankej strany a chcel preukázať byzantskému dvoru ochotu k spojenectvu. Relevantné hmotné prejavy byzantského vplyvu na formovanie architektúr pred cyrilo-metodskou misiou však absentujú.

Cyrilo-metodské obdobie

Príchodom misie solúnskych bratov – sv. Konštantína-Cyrila a Metoda, sa však územie dnešného Slovenska stáva priamym stretom východného a západného sveta, dvoch koncepcií, ktoré v tomto, ešte plne nevyhranenom období, formujú vo vzájomnom prelínaní našu kultúrno-spoločenskú oblasť. Cyrilo-metodská misia znamenala vo svojej dobe veľkolepý, ojedinelý projekt, ktorý v uvedených dejinno-geografických súvislostiach nemá obdobu a svedčí o nevšednej koncepcii, zameranej na proces vytvorenia spoločnej kultúrno-náboženskej základne, ktorá mala ambície a mohla plniť úlohu stmelovacieho prvku slovanských etník ako rovnocenného partnera formujúcej sa kresťanskej Európy. Každopádne pôsobenie tejto misie nemožno vidieť len v náboženskej oblasti, i keď pre jej aktérov zohrávala prvoradý význam. Odrazila sa aj v iných spoločensko-kultúrnych sférach a prinášala so sebou aj bezprostredné kultúrne a umelecké podnety byzantského sveta. Akokoľvek samostatne chceli solúnski bratia našu spoločnosť vyformovať, ich byzantská skúsenosť zohrávala istotne logickú východiskovú základňu. A tá sa musela odraziť i v hmotných prejavoch, hlavne pri realizácii nových chrámov. V sprievode Konštantína a Metoda zrejme boli i osoby, ktoré plnili špecifické spoločensko-hospodárske úlohy. Okrem úradníckej zložky zrejme i majstri stavitelia, umeleckí remeselníci a pod. Túto prax byzantskej misie všeobecne používali a prispeli tým k šíreniu architektonicko-umeleckých typov (Dvorník 1970, 137; Avenarius 1990,

¹ Tu možno vnímať istú disproporciu, keďže uvedené územia patrili do Byzantskej štátnej sféry, ale cirkevne boli pod vplyvom Ríma – teda západného kresťanského centra (Avenarius 1990, 62).

² Spochybňuje to napr. už F. Dvorník (1970, 96-97).

54).³ Pri snahe definovať prejavy cyrilo-metodského obdobia na podobe našej sakrálnej architektúry treba rozlišovať dve obdobia:

1. Pôsobenie solúnskych bratov v rozmedzí rokov 863 – 867.
2. Obdobie po Metodovom návrate z franského väzenia a jeho pôsobenie ako moravsko-panónskeho arcibiskupa – roky 873 – 885.

Obe uvedené časové obdobia sa odlišujú celkovými spoločensko-historickými a náboženskými pomermi, ktoré ovplyvňujú i vývoj v oblasti sakrálneho staviteľstva, a tým modifikujú možnosti uplatnenia predpokladaného byzantského vplyvu. Je logické, že solúnska misia pri realizácii sakrálnych stavieb používala byzantské východiská. Ak teda nálezy z tohto obdobia budú vykazovať byzantské prvky, je vysoko pravdepodobné, že sú hmotným prejavom činnosti tejto misie. Ako štandardne známu skutočnosť spomeniem typologické členenie veľkomoravskej architektúry, ktorá sa delí na kostoly s rovným záverom, kostoly s apsidou a kostoly centrálného typu (rotundy). V otázke proveniencie sa píše o vplyvoch západných (franských), adriatických (severoitalských a dalmátskych) a byzantských⁴ (napr. Avenarius 1990, 54-55), resp. z juhovýchodného Podunajska. Názor na byzantský pôvod kostolov s apsidou pôvodne posilnilo objavenie ich modulovej osnovy, o ktorej sa predpokladalo, že bola výsledkom cyrilo-metodskej misijnej prípravy pre ľahkú a bezpečnú realizovateľnosť (napr. Pošmourný 1971, 45; Dvorník 1970, 138). Neskôr sa však podobné modulové osnovy potvrdili aj u kostolov s rovným záverom a navyše sa ukázalo, že datovanie väčšiny kostolov s apsidou spadá ešte pred príchod solúnskych bratov. Existencia predcyrilo-metodských objektov by znamenala, že solúnski bratia nepotrebovali ani tak kostoly, ale priestory pre výučbu. V Byzancii sa na takéto účely používali tzv. exonartexy – predsieni pripojené k chrámom na opačnej strane oproti apsidám a oddelené stavebne alebo len priehradkou. Predsieni (nartexy) sa vyskytujú pri mnohých veľkomoravských kostoloch. Sú štvoruholníkové s výnimkou chrámového komplexu v Sadoch (Uherské Hradište), kde má západná prístavba apsidu a vnútornú priečku. Analýzy stavebných zvyškov ukazujú, že tieto predsieni vznikali ako dostavby k existujúcim kostolom a datujú sa do 2. pol. 9. stor. Solúnski bratia chápali svoje pôsobenie ako dočasné a ich záujem sa preto mohol sústreďovať len na najpodstatnejšiu činnosť – formovanie vhodného domáceho duchovenstva. Niektorí odborníci naopak predpokladajú, že solúnski bratia potrebovali stavať nové kostoly preto, lebo staršie neboli vhodné na byzantskú liturgiu. Nemožno zabíhať do detailov, len spomeniem, že liturgia, ktorú Konštantín a Metod uplatňovali, mohla mať aj určité prvky typické pre západnú cirkev (Bagin 1982, 78-84; Avenarius 1990, 80-81).⁵

Prístavby predsiení ku kostolom možno naozaj pokladať za bezprostredný prejav činnosti solúnskych bratov. Najviac týchto predsiení bolo doteraz objavených na území Moravy. Na Slovensku sa ich výskyt zatiaľ objavuje len v dvoch prípadoch: Kostol sv. Margity Antiochijskej pri Kopčanoch (kde je predsieň časovo druhotná) a trikonchálny kostol na Devíne, ktorému sa budeme venovať samostatne. Kostol sv. Margity, ktorý leží v širšom zázemí lokality Valy na moravskej strane a spájala ho s ním pôvodná komunikácia (Pauliny 2007, 17), je zaujímavý z toho dôvodu, že má pôdorys s rovným záverom – doklad západného vplyvu (Baxa – Ferus 2005, 26). Šlo by o spojenie franského (typ záveru) a byzantského (predsieň) riešenia, čo by zodpovedalo synkretickému charakteru veľkomoravskej architektúry. To platí len za predpokladu, že predsieň slúžila na výučbu. Zdá sa však, že bola budovaná kvôli v nej zahĺbenému objektu, ktorý bol najpravdepodobnejšie

³ Zohrávala by tu svoje i požiadavka rýchlej realizácie stavby a jej konštrukčno-statickej bezpečnosti, ktorá by predpokladala školeného odborníka.

⁴ J. Cibulka spochybňoval byzantský vplyv s dokladom, že žiaden zo známych objektov nemá zvyšky samostatného pastofória – určeného na liturgickú prípravu. (Cibulka 1963, 107). Názor je dnes prekonaný.

⁵ V tejto súvislosti sa spomína najmä liturgia sv. Petra.

hrobkou (Botek 2014, 117)⁶. Časový rozdiel medzi kostolom a predsieňou je zrejme malý, rozhodne menší ako u ostatných objektov s dostavanými predsieňami.

V druhom období – Metodovho vedenia samostatnej provincie, sa situácia mení a výstavba nových chrámov, iniciovaná Metodom a jeho prostredím, je logická. Aj v koexistencii s antagonistickým franským duchovenstvom možno očakávať kostoly ovplyvnené byzantskou tradíciou. Dokonca je možné, že z jeho návštevy Konštantínopola roku 882 s ním prišli i odborníci – stavitelia. Poznáme viaceré prípady, keď duchovný hierarcha priamo inicioval stavbu chrámu. Napr. niekdajší Metodov spoločník z kláštora na Olympe – sv. Eutýmios mladší, bol pôvodcom výstavby chrámu v Peristere pri Solúne (Cincík 1988, 52) a takéto súvislosti neboli ojedinelé. Vzhľadom na skutočnosť, že drvivá väčšina dnes známych veľkomoravských architektúr je zachovaná len v základoch, nie je vždy možné byzantské vplyvy stanoviť, keďže pôdorys nie je jedinou charakteristikou. Dôležitým sprievodným znakom je tu totiž forma liturgie, ktorá má svoje špecifické nároky na utváranie priestoru, ktoré archeológia ťažko definuje – napr. existencia ikonostasov, kopúl, interiérová výzdoba a pod. Napriek tomu, stopy takýchto možných riešení niektoré veľkomoravské nálezy pripúšťajú. Na území Moravy je to hlavne už spomenuté západné rozšírenie chrámu v lokalite Sady (Uherské Hradište) s apsidou a predapsidálnou priečkou. Ďalej sa uvádza kostol v lokalite Špitálky, kde došlo k sekundárnej prístavbe predsieni a vloženiu pilierov do lode, čo mohla vyvolať dodatočná realizácia kupoly. Práve kupola bola obľúbeným architektonickým prvkom Byzancie a niesla nielen stavebno-úžitkovú, ale aj dôležitú symbolickú funkciu (Reinle 1976, 117-118).⁷ Najstaršia fáza kostola na hradisku Osvětmany mala podobu jednoduchej pozdĺžnej sály s päťosminovým záverom, ktorý sa v byzantskom prostredí často vyskytuje. Objekt bol pôvodne považovaný za veľkomoravský, neskôr ho z tohto okruhu vylúčili a najnovšie sa jeho veľkomoravský pôvod opäť pripúšťa (Galuška 2010, 181-182).⁸

Zo Slovenska je často diskutovaným kostol na hrade Devín, ktorý v rámci súčasného korpusu veľkomoravskej sakrálnej architektúry nemá obdobu. Je to pozdĺžna stavba s trikonchálnym záverom, delená troma priečkami na štyri priestory. Objekt bol objavený I. Červinkom už v 20. rokoch 20. storočia. Považoval sa za slovanský palác, potom za rímsku stavbu z 2. storočia. Datovanie nálezov do druhej polovice 9. storočia bolo umožnené až revíznym výskumom v 80. rokoch 20. storočia (Plachá – Hlavicová 1997). V stavebnej sutine objektu sa našli omietkové zlomky s dokladom maliarskej výzdoby technikou fresky i lazúrovania (Hammer – Misar 2010, 148).⁹ Kostol bol viac ráz analyzovaný z hľadiska uplatnenia modulového systému. M. Bašo zistil modulovú kružnicu priemeru exteriérovej šírky východnej apsidy, ktorá je rovná vnútornej šírke lode (Bašo 1992, 15). M. Vančo použil systém „dynamických obdĺžnikov“ so základom na východnej priečke (Vančo 2000, 78), ktorý modifikoval M. Illáš so základom na tzv. sekundárnej priečke (Illáš 2011, 37). Poľská bádatelka Rodzińska-Chorazy poukázala na skutočnosť, že oba úzke priestory majú totožné šírky rovné polomeru apsid a časť s trikonchou je rovnako dlhá ako pozdĺžny trojpriestor (Rodzińska-Chorazy 2000, 38). Objekt nesie jednoznačnú teologickú – trojičnú symboliku, ktorá sa prejavuje nielen v tvare záveru, ale aj v číselných pomeroch.

Väčšina odborníkov zastáva názor, že devínska stavba doteraz predstavuje jediný jasný príklad byzantského vplyvu vo veľkomoravskej architektúre na Slovensku (napr. Štefanovičová 2001,

⁶ Pripúšťali sa aj ďalšie možnosti – napr. relikviár alebo krstná nádrž (Baxa – Ferus – Glaser-Opitzová – Katkinová 2005, 48).

⁷ Podobne sa táto symbolická rovina prejavuje aj v odvodených tvaroch, ako napr. pri baldachýne (Bencová 2006, 171).

⁸ P. Selucký sa dokonca domnieva, že tu bola ešte staršia stavba írsko-škótskej proveniencie (Selucký 2010, 29).

⁹ Rozbor pigmentov však poukazuje na severotaliansky pôvod.

403). A. Ruttkey považuje trojlístkový záver za vplyv dalmátskej – aquilejskej oblasti, ale použitie nartexu určuje za byzantskú inšpiráciu (Ruttkey 2012, 87). Poľská teoretička T. Rodzińska-Chorazy a z domácich M. Illáš podrobne rozobrali výskyt trikonchálnych dispozícií od neskororímskeho obdobia počnúc a na širokom teritoriálnom priestore od severnej Afriky, Malej Ázie, cez Byzanciu a Balkán po rímske provincie na Dunaji (Panóniu, Noricum), ale aj v prostredí talianskom a západoeurópskom. Uvedený typ má teda široké časové i priestorové použitie a využíval sa nielen na sakrálne (najmä mauzóleá a kaplnky), ale aj profánne účely (audienčné sály, kúpele). Rodzińska-Chorazy byzantský vplyv vylučuje z dôvodu odlišného vnútorného usporiadania. M. Illáš sa prikláňa k názoru, že najbližším východiskom sú niektoré trikonchálne kostoly v Dalmácii a Noriku na rozhraní neskej antiky a raného stredoveku, ktoré pretavujú západné (italské) i východné (byzantské) prvky (Illáš 2011, 30-31).¹⁰ S jeho názorom možno súhlasiť, avšak typ trikonchy sa do starochorvátskej architektúry dostal aj z Byzancie, takže by sme ho mohli chápať ako druhotne sprostredkovaný. Datovanie kostola do 2. polovice 9. stor. pripúšťa možnosť, že ho realizoval staviteľ z okruhu cyrilo-metodskej misie. V ostatnom čase sa poukazuje na výskyt trikonchy v najstaršej vrstve sakrálneho staviteľstva na Ochride, prehlasovaný za typ odvodený z Devína cyrilo-metodskými učeníkmi po ich vyhnaní z Veľkej Moravy (po roku 885).¹¹ Činnosť týchto učeníkov môže nepriamo svedčiť o možných stavebných aktivitách iniciovaných solúnskymi bratmi, či neskôr sv. Metodom. Sv. Kliment – najpoprednejší učeník solúnskych bratov a prvý bulharský biskup, inicioval na Ochride stavbu dvoch chrámov (Škoviera 2013, 129). Podobne sv. Naum nechal v meste Devole postaviť kláštor s kostolom (Škoviera 2013, 159). Odokryté fragmenty však predstavujú odlišnú typovú schému – apsidy sa napájajú cez odsokoky a pôdorys je centralizovaný. Datovanie nálezov pripúšťa širší časový rozpon.¹²

Zo zachovaného pôdorysu sa dá odvodiť viacero riešení interiérového členenia a hmotovej skladby. M. Bašo napr. dvojicu stredných murív pokladá za základy pod piliere, nesúce vežu, možno aj kopulu (čo opäť smeruje k Byzancii), M. Illáš dokladá možnosť existencie predoltárnej priečky, resp. ikonostasu. To sú skutočnosti, ktoré by svedčili o byzantských podnetoch. Objekt kladie viaceré dielčie otázky, ktorými tento príspevok nebudeme zťažovať.¹³

Ďalším potenciálnym dokladom byzantských inšpirácií sú rotundy. Všeobecne sa ustálilo, že ich východiská treba hľadať v architektúre aquilejského patriarchátu (napr. Klanica 1985, 135) – severotalianske a dalmátske vplyvy, nevyhneme sa však ani odkazom na byzantskú predlohu. Načim spomenúť najmä formu kruhovej centrály s vnútornou tetrakonchou, čo vo veľkomoravskom horizonte predstavuje na Morave Kostol č. 9 na Valoch pri Mikulčiciach. V zásade pôdorysne totožná stavba sa nachádza aj na Slovensku – jej základy sa odokryli na hrade Trenčín. Pôvodne sa predpokladalo, že šlo najprv iba o jednu vnútornú apsidu a štvorlístok vznikol sekundárne vstavaním ďalších konch.¹⁴ Autorka revízneho výskumu S. Paulusová však preukázala

¹⁰ Bosar, Bilice, Cima, Cista Velika, Sutivan, Pridrag, Lendorf-Holz.

¹¹ Názor zastáva E. Šubjaková, zatiaľ formou prednáškových príspevkov. Naposledy na Slávnosti ostatkov sv. Klimenta v Devíne, 3.12.2016.

¹² Publikovaný pôdorys Klimentovho chrámu sv. Pantalejmona má oproti Devínu viaceré odlišnosti: je centrálny, bočné apsidy sú obohatené kútovými kruhovými prístavbami, napájajú sa odsokokom a hlavná apside má vonkajší tvar polygónu. Osobne som presvedčený, že v tomto prípade ide o bezprostrednejšie čerpanie z byzantských, resp. starokresťanských typov zachovaných v Byzancii, ktorých vzdialenou inšpiráciou môže byť aj Devín. Ku kostolu v Ochride napr.: Čausidis, 2012.

¹³ Autori výskumu napr. pripustili, že jedna z priečok je druhotná, keďže nie je previazaná. Potom by šlo o delenie na 3 priestory. Naproti tomu sa namieta materiálová a technologická totožnosť murív, teda primárnosť členenia. Z funkčného hľadiska mohlo ísť aj o spojenie profánnej a sakrálnej funkcie – teda kostola s rezidenciou hodnostára. Sumarizované: (Botek 2014, 84-89).

¹⁴ Názoru sa doteraz niektorí pridávajú. (napr. Illáš 2013, 24).

primárnosť tetrakonchy, i keď vzhľadom na narušenú stratigrafiu objekt datovala pomerne široko – od 9. do začiatku 11. stor (Paulusová 2005, 28-31). V pôdoryse sú zafixované viaceré vrstvy symbolov – najmä spojených s Kristovým víťazstvom na kríži a jeho univerzálnou vládou. Samotnú provenienciu tetrakonchy určujú autori rôzne. Uvažuje sa o byzantských, neskororománskych a karolínskych predlohách. V súvislosti s byzantským vzorom sa uvažuje o jeho modifikácii v kaukazskej architektúre Arménska a Gruzínska. M. Illáš vo svojej podrobnej štúdií sa prikláňa k názoru, že tento typ mohla sprostredkovať práve cyrilo-metodská misia, resp. jej stavební odborníci. Pripomína, že solúnski bratia sa s takýmto typom mohli stretnúť pri ich misii k Chazarom a typ ako taký treba hľadať v rozšírenom pôsobení byzantských predlôh najmä v Čiernomorí (Illáš 2013, 23), i keď uzatvára, že ide o rovnaký trend obohacovania architektonických foriem, aký uplatňovala aj karolínska architektúra.

Ako doplnok spomeňme zvyšky, dnes zachované v podzemnej časti kostola v maďarskom Feldebrő – staroslovenskej Dúbrave. Analýza pôdorysu vedie k pôvodnej forme kvadrilobu – štvorcu obohatenému o kružnicové ukončenia strán. Maďarská umenoveda pokladá túto fázu za zvyšok hrobky (možno Samuela Abu) s datovaním po polovici 11. stor. (Marosi 1996). Bola vyslovená hypotéza, že kostol bol budovaný ako jeden zo sídelných biskupských chrámov za Mojmíra II. po r. 900, keď pápežský legáti arcibiskup Ján a biskupi Benedikt a Daniel obnovili samostatnú moravskú diecézu s arcibiskupom a troma biskupmi (Cincík 1985, 61-62). Príslušné analógie máme jednoznačne v byzantskom prostredí, uvádzajú sa mnohé z centrálnej časti až po okrajové oblasti vplyvu slohu – ako napr. Arménsko. V maďarskom prostredí je typovo blízka zaniknutá centrála v Stoličnom Belehrade (Székesfehérvár) datovaná do 2. pol. 11. stor. Možno jednoznačne uzavrieť, že táto architektúra má byzantské inšpirácie bez ohľadu na skutočnosť, či vznikla ako veľkomoravská v 9. stor., alebo ranorománska v 11. stor. Rozdielne by boli len historické súvislosti jej uplatnenia.

Povelkomoravské obdobie

Veľkomoravské dedičstvo v spoločensko-správnom, kultúrnom i terminologickom aspekte sa v mnohom uplatnilo pri výstavbe Uhorska, aj keď neskôr bola táto súvislosť azda aj vedome odsunutá. Po bitke pri rieke Lech roku 955, kde cisár Otto definitívne zastavil maďarské nájazdy do západnej Európy, sa starí Maďari začali usádzať v Karpatskej kotline (Ivanič – Hetényi 2012, 61) a v priebehu poslednej štvrtiny 10. storočia sa zreteľnejšie kryštalizuje úsilie o vybudovanie štátneho útvaru spravovaného centrálnou mocou. Vedúce postavenie medzi náčelníkmi a veľmožmi získal Gejza, ktorý so svojou rodinou roku 972 prijal krst. Jeho sídlom bol staroslovenský Ostrihom, pričom jeho brat Michal sa stal nitrianskym údelným kniežaťom, v čom sa určite odráža významová kontinuita z Veľkej Moravy. Po jeho smrti roku 995 tento post zaujal Gejzov syn Štefan (pôvodne Vajk), ktorý roku 1000 získal kráľovský titul a svoju moc upevnil úspešným potlačením vzbúr zväčša pohanských veľmožov (Veszprémy 2000, 542-543).

Maďarské kmene prišli do styku s kresťanstvom ponajprv z byzantskej sféry, kde sa nechali v polovici 10. stor. pokrstiť vodcovia Bulču a Ďula a kristianizáciou maďarských kmeňov bol poverený biskup Hierotheus (Avenarius 1992, 117; Érszegi 2000, 601). Staromaďarské kočovné spoločenstvo a neskôr Uhorské kráľovstvo boli od počiatkov vystavené silnému misijnému i kultúrному byzantskému vplyvu, ktorý však pochádzal z rôznych zdrojov (napr. Avenarius 1992, 113). Nemožno hovoriť o priamom nadväzovaní na cyrilo-metodské obdobie, ale je možné, že vplyvom gréckeho duchovenstva sa aktivizovali aj žijúce zvyšky slovanského kresťanstva. Grécke kresťanstvo prenikalo k Maďarom v Sedmohradsku a Podunajsku, ako aj na východné Slovensko. Jedno z prvých uhorských biskupstiev na území Sedmohradska (dnes v Rumunsku) bolo biskupstvo

pre byzantský obrad (Ruttikay 2013, 44) a mohlo sa stať zdrojom šírenia byzantských architektonických typov. Dokonca sa uvádza, že prvý uhorský kráľ, sv. Štefan, povolal stavebníkov z Byzancie (Avenarius 1992, 121). Odborníci dokonca predpokladajú, že grécke kresťanstvo bolo v počiatkovom období v Uhorsku rovnocennou, ak nie nadradenou, liturgickou formou západnému obradu. Situácii pomohli tiež rodinné prepojenia niektorých Arpádovcov s byzantským alebo Byzanciou ovplyvneným prostredím.¹⁵ Pri pokresťančovaní maďarských kmeňov sa postupne do popredia dostávajú západné misie a najmä benediktíni. Tento vplyv posilnil aj krst Gejzovej rodiny v roku 972 misijným biskupom Brunom a manželské zväzky Arpádovcov s nemeckou panovníckou rodinou (Steinhübel 2002, 5). Pri kanonizácii prvých uhorských svätcov v roku 1083 boli i miestne uctievaní slovenskí pustovníci Svorad a Benedikt. Odborníci predpokladajú, že mohlo ísť nielen o snahu nitrianskeho vojvodu Gejzu, neskoršieho kráľa, mať „vlastných“ svätcov, ale možno aj účel nahradiť tak tradíciu sv. Konštantína-Cyrila a sv. Metoda, najmä po definitívnom rozchode východnej a západnej cirkvi roku 1054 (Ruttikay 2013, 44). Zaujímavý je údaj z pera ich súčasníka – biskupa Maura, že Svorad používal východné pôstne praktiky – najmä sv. Zosima (Avenarius 1992, 119). Je to dôkaz, že zoborskí benediktíni, hoci boli západnej orientácie, používali u nás v ranom období aj prvky východnej tradície, v tomto prípade ide o palestínsko-sýrske reminiscencie, zrejme sprostredkované Byzanciou. Podobne mohli používať i architektonické prvky, obvyklé v byzantskom prostredí. Postupne sa výraznejšie uplatňujú i vplyvy bulharské. Pre obdobie najstarších dejín ranouhorskeho štátu môžeme vidieť zdroje byzantských prejavov v nasledovných skutočnostiach:

1. zachovaný veľkomoravský stavebný fond ako predloha – bez uvedenia si proveniencie;
2. sprievodný prejav byzantských misií od 10. stor.;
3. manželské spojenia s východnými dynastickými rodmi;
4. krížové výpravy;
5. rôznorodé kontakty s prostredím, ktoré bolo formované byzantskými východiskami (Staré Bulharsko, Kyjevská Rus).

Byzantské prvky teda mohli sprostredkovať rôznorodé, uvedomelé i neuvedomelé podnety.

Krížové výpravy neznamenal len vojenské a strategické udalosti, boli podnetom na zoznamovanie sa s novými kultúrnymi a umeleckými zdrojmi, najmä bezprostredne byzantským, ale aj z území, ktoré si pod vplyvom Byzancie vytvorili vlastné slohové špecifiká. Tieto udalosti mali dôsledok nielen napr. v používaní dovtedy neznámych východných svätcov¹⁶, ale aj v pomenovaní chotárnych a geografických lokalít cudzokrajnými predlohami (Jordán, Cedron a pod.), ale spôsobili aj ďalšiu vlnu „byzantinizmu“ v kultúrnej oblasti. Účastníci týchto výprav si tak domov prinášali nielen priame podnety a zážitky, ale aj kontakty a možno i príslušných odborníkov v daných umeleckých oblastiach. V tejto súvislosti možno poukázať napr. na problematiku ranouhorských rotúnd, najmä s vnútornými konchami z 11. – 13. storočia (Horjany, Karcsa, Kiszombor, Kluž-Mánastúr), väčšinou s patrocíniom východných svätíc. Ich vzory sa zatiaľ hľadajú zväčša v severotaliansko-starochorvátskej, ale aj východoeurópskej architektúre pod byzantským vplyvom (Ševčíková 1992, 92). Horjany ležia dnes už na západnom okraji Ukrajiny, Karcsa na severnom okraji Maďarska, obe v bezprostrednom susedstve dnešného Slovenska. Práve rotunda sv. Anny v Horjanoch má dodnes zachovanú pôvodnú kupolu s trompovými nábehmi, aké sú známe najmä z ranokresťanského prostredia. Už prví odborníci poukazovali na kaukazské analógie (Csemegei

¹⁵ Napr. Gejzov brat Michal (údelný knieža v staroslovenskej Nitre) mal za manželku bulharskú princeznú, manželkou kráľa Ondreja I. bola dcéra kyjevského Jaroslava Múdreho, dcéra Ladislava I. bola vydatá za byzantského princa a pod.

¹⁶ Problematiku súhrnne spracováva napr. Slivka 2006, ako aj Kvasnicová 2007.

1960), V. Mencl neskôr dával Horjany do súvislosti s hexakonchálnou centrálou sv. Uršuly v Zadare (Mencl 1957, 361). V súčasnosti prevláda názor o sprostredkovaní tohto typu z kaukazského prostredia, s poukazom aj na oblasť dnešného Turecka a ranokresťanskú hexakonchu z Milétu (Tajkov 2014, 24). Hypoteticky možno uvažovať, či tu nemohla zohrať úlohu aj veľkomoravská tradícia (Kostol č. 9. – Valy, Trenčín).

Iné možné súvislosti kladie zaniknutá rotunda v Michalovciach, ktorá je rozmerovo a pôdorysne blízka veľkomoravským rotundám na lokalite Kostolec nad Ducovým a nad Nitrianskou Blatnicou a aktuálne je datovaná do 11. stor. (Tajkov 2014, 20). Špecifickým problémom je v jej murive sekundárne použitý kamenný náhrobník s cyrilským nápisom, ktorý dešifroval V. Tkadlčík (Tkadlčík 2013). Nápis spomína knieža Preslava, stotožňovaného s bulharským princem, po ktorom miznú stopy od anexie Bulharska Byzanciou. V prípade správnosti tejto interpretácie by nešlo ani tak o doklad byzantského architektonického typu, ako skôr o doklad kontaktov Starého Bulharska s našim územím, ktoré mohlo sprostredkovať doteraz nepovšimnuté kultúrne súvislosti. Zmiený nápisový kameň sa do rotundy dostal ako stavebný materiál, nemožno ním teda dokladať byzantský typ stavby, ale len kontakty medzi územím Slovenska (v rámci mladého Uhorského kráľovstva) a Starého Bulharska. Na prvý pohľad môže byzantské inšpirácie evokovať aj pôdorys tetraakonchy v Chrásti nad Hornádom, kde apsidy okružovali centrálnu vežovú hmotu. Po prestavbe ostali len tri apsidy ako záver mladšieho jednolodia. Napojenie apsid bez zvýraznenia víťazným oblúkom nápadne pripomína devínsku trikonchu – i keď tam sa nepredpokladá vežová nadstavba. Tetraakoncha s exteriérovými apsidami má široké časové aj teritoriálne rozvrstvenie (podrobne Illáš 2013). Kostol sa dnes považuje za relikv talianskej kolonizácie Spiša v 12. stor., s poukázaním na analógie v Bielle či Galliane, datovaný do 13. stor. – najskôr na koniec 12. stor. (Slivka 2003, 411). Relevantné príklady nachádzame aj v byzantskom kultúrnom okruhu, napr. aj v Chersone¹⁷, kde uskutočnili svoju chazarskú misiu svätí bratia Konštantín-Cyril a Metod a kde našli ostatky sv. Klimenta (Ivanič – Lukáčová 2014, 5). Nemožno vylúčiť, že podobu stavby ovplyvnili aj iné faktory – napr. staršia predloha.

Aj keď s postupujúcim vývojom jednoznačne dominuje západné kresťanstvo, ukazuje sa, že východné vplyvy stále pretrvávali a v ostatnej dobe sa ukazujú dokonca prekvapujúce súvislosti. Treba spomenúť nedávny archeologický výskum (2014) na lokalite Praha-Vyšehrad v Čechách (Nechvátal – Varazdin 2014).¹⁸ Sakrálna stavba, odokrytá predtým len fragmentárne, bola považovaná za otonskú krížovú dispozíciu. Pokračujúci výskum prekvapivo odhalil centrálu kvadrilobového tvaru s trojicou apsid – jednoznačný byzantský prototyp. Nemôže ísť jednoducho o domácu štylizáciu: stavebno-konštrukčná náročnosť takejto rozmernej stavby (230 m² – trojnásobne väčšej než sa predpokladalo), zrejme ukončenej kupolou, vyžaduje staviteľa, ktorý má s podobným riešením skúsenosti. V ranopřemyslovskom štáte takúto techniku nik neovládal. Objekt, datovaný predbežne od konca 10. do polovice 11. stor., nemusí byť priamym importom z Byzancie, ale z oblasti, kde byzantské stavebné tradície boli používané.

Isté indicie potenciálneho byzantského prúdu sa ukazovali i v prípade najstaršej fázy dnes reformovaného kostola v Šamoríne, ktorú môžeme datovať v širšom horizonte od konca 10. do konca 11. stor. Najstaršiu podobu tvoril tehlový kostol s apsidou a s emporou na západe. Archeologický výskum odokryl v severovýchodnom kúte lode pred svätyňou paralelný základ s bočnou stenou v šírke jestvujúceho muriva steny. Žiaľ, situácia nemohla byť doskúmaná a nevieme, či pokračoval pozdĺž severnej steny, alebo bol len v kúte stavby. Ak z pôdorysu kostola

¹⁷ Pôdorys publikoval M. Illáš (Illáš 2013, 35).

¹⁸ Informácia sa ešte nedostala do publikácie Moucha – Nechvátal – Varazdin 2015, prebehla však médiami. Napr.: <http://www.milujuprahu.cz/2014/08/senzacni-objev-na-vysehrade-archeologove-objevili-velky-stredoveky-kostel/>

uberieme šírku empory, zostáva takmer dokonalý kvadratický pôdorys. Preto sme hypoteticky pripúšťali, že mohlo ísť o základy pilierov, vložených vo všetkých kútoch kvadratury do dispozície, nesúcich prípadnú kupolu. To už by sme sa dostali do úplne iných súvislostí, lebo by sme museli uvažovať so sprostredkovanými byzantskými vplyvmi, resp. ich modifikáciou cez inú architektonickú provenienciu (Botek – Erdélyi – Pauliny – Vachová 2016, 283). Túto úvahu neskôr spochybnil iné nálezy, účel základu však objasnený nebol.

Zaujímavé je tzv. „torzo donátora“ – fragment kamennej plastiky postavy sediacej na budove kostola, ktorá bola sekundárne zamurovaná v pilieri Dolného kostola na Nirianskom hrade. Najčastejšie sa hovorilo o donátorovi alebo o patrónovi kostola (Emerám, Svorad). Š. Oriško považuje reliéf za neskororománsky z tretej alebo štvrtej dekády 13. stor., vkladajúci buď do parapetu chórového zábradlia, prípadne do tympanónu portálu (Oriško 2000, 67). Zaujímavý je samotný tvar chrámu – zdá sa, že má ísť o jednolodie ukončené vežovitým oktogónom na mieste apsidy. I keď musíme rátať so štylizáciou, záver nepripomína apsidu – skôr samostatnú centrálu s dodatočne pristavanou loďou. Výrazne prevyšuje loď a je ukončený strechou, ktorá akoby kopírovala členitú kupolu. Steny oktogónu sú členené arkatúrovými vpadlinami s bifóriami. Fasádne modelovanie navádza na adriatické vplyvy, kupolové zastrešenie pripomína ravennské alebo byzantské riešenia. Samozrejme, nemáme žiadny dôkaz, že plastika verne odráža podobu nitrianskej ranostredovekej katedrály, a z jej podoby nemožno robiť urýchlené uzávery. S ohľadom na posledné nálezy, ktoré určili zvyšok najstaršej substancie katedrály v južnom múre Dolného kostola (Bednár 2012, 151), možno uvažovať, či neznázorňuje jeho ranorománsku podobu.

Súčasťou interiérového riešenia chrámov boli od raného stredoveku i nástenné maľby. A práve tu sa podobne prejavujú rôzne vrstvy byzantinizmov až do vrcholného stredoveku. Nejde ani tak o priame pôsobenie byzantských centier, ale o štýl, ktorý tieto podnety rozvíjal hlavne v talianskom okruhu. V tejto súvislosti sa hovorí o italsko-byzantskej tradícii (Bakoš 1984, 239). Už jedny z najstarších dochovaných fresiek na Slovensku – v Kostolnoch pod Tribečom, túto tému akcentujú. Výjav „Príchod mágov – Adorácia hviezdy“ dával už J. Krása do súvislosti s východným ranokresťanským umením (Krása 1968, 119-120), v západnej sfére má obdobu len s výjavmi z rímskeho kostola S. Urbano alla Caffarella z doby okolo polovice 11. stor. (Maříková-Kubková – Berger 2009, 149).¹⁹ Podobne sa byzantský spôsob zobrazenia popisoval na postave Márie z výjavu „Narodenia“. Veľká pozornosť sa venovala aj najstaršej vrstve malieb rotundy v Šiveticiach, zachytávajúcich Kristologický cyklus a Legendu o sv. Margite. Sú datované do záveru 13. stor. a považované za prejav byzantských inšpirácií (Togner 1989, 185-186). Rozličné byzantské tendencie v scénach nástenného maliarstva na Slovensku možno vysledovať v mnohých ďalších stavbách. Ako jeden z neskorších príkladov doznievania byzantských východísk uvediem kostol v Čečejuvcich, kde je maliarska úprava s archaickou postavou „Maestas Domini“ datovaná do druhej až štvrtej dekády 14. stor. (Dvořáková – Krása – Stejskal 1978, 81-82).

Samostatným problémom sú rôzne šperky, numizmatické, umelecké či iné predmety, ktorých sa v tejto štúdií dotkneme len ilustračne. Množstvo podobných nálezov je známych hlavne ako výsledok kupeckých aktivít, ale aj špecifických dôkazov diplomatického či kultúrneho styku s byzantským prostredím. Z významnejších artefaktov spomenieme tzv. „Korunu Konštantína Monomacha“ z Ivanky pri Nitre z okruhu byzantského dvorského zlatníctva (Ruttikay 2000, 337) alebo torzo známej Pyxidy z Čiernych Kľačian (Zlaté Moravce), nájdené v roku 1974. T. Kolník pri jej analýze dospieva k názoru, že ide pôvodne o artefakt, utvorený z príležitosti inaugurácie Konštantínopola roku 330 a na naše územie ho priniesli solúnski bratia Konštantín a Metod, ako dar cisára Michala III. Rastislavovi (Kolník 2013, 14-15). Ikonograficky ju odvádza od motívu založenia mesta Ríma s ďalšími sprievodnými motívmi antickej mytológie. Nakoniec, príkladom

¹⁹ Odvolávajú sa na prácu historičky Melindy Tóthovej.

môže byť i tzv. „Svätoštefanská koruna“ – ktorej spodná časť – tzv. „Corona Graeca“, je podľa všetkého dar cisára Michala VII. kráľovi Gejzovi I. Tieto marginálne spomenuté nálezy len dokresľujú rôznorodý byzantský vplyv aj pomocou importu výrobkov a umeleckých prvkov.

Záverom možno konštatovať, že byzantská kultúra sa v období raného stredoveku uplatňovala na našom území nielen v rôznych prejavoch liturgických, ale jej stopy nachádzame, aj keď v menšej miere, aj v oblasti sakrálneho staviteľstva a výtvarného umenia. V niektorých prípadoch môže ísť o priame byzantské vplyvy, najmä v súvislosti s cyrilo-metodskou misiou, alebo vlnou kristianizácie raného obdobia Uhorského kráľovstva. Väčšina príkladov predstavuje skôr tendencie prenesené druhotne iným prostredím, typické rôznymi synkretickými nánosmi. Nakoniec – územie Slovenska leží na styku západného a východného sveta. I keď tu západná orientácia prevládla, i v neskorších storočiach sa uplatňujú črty a typické prejavy východného kultúrneho okruhu.

REFERENCES

- Apostolska, Roberta – Necevska-Cvetanovska, Golubka. 2007.* Consolidation, rebuilding and strengthening of St. Clement's church, St. Panteleymon, Plaoshnik, Ohrid. In *Engineering Structures* 30. Skopje, 2185-2193. https://www.academia.edu/7041969/Consolidation_rebuilding_and_strengthening_of_St._Clement_s_church_St._Panteleymon_Plaoshnik_Ohrid.
- Avenarius, Alexander. 1992.* Byzantská kultúra v slovanskom prostredí v VI. – XII. storočí. Bratislava.
- Bagin, Anton. 1982.* Apoštolové Slovanů Cyril a Metoděj a Velká Morava. Praha.
- Bakoš, Ján. 1984.* Dejiny a koncepcie stredovekého umenia na Slovensku. Súčasný stav poznania. Bratislava.
- Bašo, Mikuláš. 1992.* Veľká Morava, predrománske a románske obdobie. In *Sakrálna architektúra na Slovensku a jej podiel na formovaní slohového názoru. Príspevok k poznávaniu architektonického dedičstva a k tvorbe nových hodnôt.* Bratislava, 11-22.
- Baxa, Peter – Ferus, Viktor. 2005.* Nové poznatky o kaplnke sv. Margity Antiochijskej v Kopčanoch. In *Umenie na Slovensku v historických a kultúrnych súvislostiach 2004.* Trnava, 20-27.
- Baxa, Peter – Ferus, Viktor – Glaser-Opitzová, Renáta – Katkinová, Jana. 2005.* Veľkomoravské hroby pri kostole sv. Margity Antiochijskej v Kopčanoch. In *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo* 3/2005, 48-50.
- Bednár, Peter. 2012.* Nitra v časoch pôsobenia sv. Konštantína-Cyrila a sv. Metoda. In *Bratia, ktorí menili svet – Konštantín a Metod. Príspevky z konferencie.* Bratislava – Nitra, 145-156.
- Bednár, Peter – Ruttkay, Matej. 2014.* Nitra. In *Kouřil, Pavel (ed.). Velká Morava a počátky křesťanství.* Brno, 221-226.
- Bencová, Jarmila. 2006.* Prototyp Božieho domu na zemi. K fenomenológii baldachýnu. In *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia* V, 163-173.
- Botek, Andrej. 2009.* Cyrilo-metodská misia a veľkomoravská architektúra. In *Konštantínove listy [Constantine's Letters]* 2, 25-57.
- Botek, Andrej. 2015.* Veľkomoravské kostoly na Slovensku a odraz ich tradície v neskoršom období. Bratislava.
- Botek, Andrej – Erdélyi, Róbert – Pauliny, Pavol – Vachová, Barbora. 2016.* Reformovaný kostol Šamorín. Architektonicko – historický a umelecko – historický výskum a návrh obnovy. Elaborát, uložený na KPU Trnava.
- Cibulka, Josef. 1958.* Veľkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě. Praha.

- Cibulka, Josef.* 1963. Grossmährische Kirchenbauten. In Sancti Cyrilus et Methodius. Leben und Wirken. Praha, 49-118.
- Cincík, Jozef, G.* 1988. Počiatky kresťanstva u Slovákov. In Prvoučiteľ národa slovenského. Zborník na pamiatku tisícého výročia smrti sv. Metoda. Rím, 32-73.
- Csemegi, Jozsef.* 1960. Közép Európa románkori centrális templomainak építészttörténeti kérdései. In Építés Közlekedéstudomány 1960/4, 323-348.
- Čausidis, Nikos.* 2012. Bronzenata statueta na „Dedal“ od Plaošnik vo Ochrid – semiotički interpretaciji. In Patrimonium MK, 59-94.
- Dončeva, Stela.* 2010. Architektur und Liturgie im frühmittelalterlichen Bulgarien. In Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice. Band VIII. Brno, 367-384.
- Dvořáková, Vlasta – Krása, Josef – Stejskal, Karel.* 1978. Středověká nástěnná malba na Slovensku. Praha – Bratislava.
- Dvorník, František.* 1970. Byzantské misie u Slovanů. Praha.
- Érszegi Géza.* 2000. Die Christianisierung Ungarns anhand der Quellen. In Wieczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin (eds.). Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Band 2. Stuttgart, 600-607.
- Galuška, Luděk.* 1996. Uherské Hradiště-Sady. Křesťanské centrum Říše velkomoravské. Brno.
- Galuška, Luděk.* 2010. Kirchliche Architektur des grossmährischen Veligrad und Besiedlung des Machtzentrums. Funktion und Lage einzelner Bauten im Rahmen der Siedlungsstruktur der frühmittelalterlichen Agglomeration Staré Město – Uherské Hradiště. In Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice. Band VIII. Brno, 161-186.
- Hammer, Ivo – Misar, Matthias.* 2001. Frühmittelalterliche Wandmalerei zwischen March- und Donautal – Vorbericht. In Galuška, Luděk – Kouřil, Pavel – Měřínský, Zdeněk (eds.). Velká Morava mezi Východem a Západem. Sborník příspěvků mezinárodní vědecké konference. Brno, 139-154.
- Hetényi, Martin.* 2008. K platforme politiky Rastislava pred príchodom byzantskej misie [On the basis of Rastislav's policy before the Byzantine mission arrival]. In Konštantínove listy [Constantine's Letters] 1, 70-83.
- Hrubý, Vilém.* 1965. Staré Město. Velkomoravský Velehrad. Praha.
- Illáš, Martin.* 2011. Predrománsky kostol na Devíne. In Historický zborník 21/1, 19-39.
- Illáš, Martin.* 2013. Kostol č. IX v Mikulčiciach (tzv. štvorapsidová rotunda). In Konštantínove listy [Constantine's Letters] 6, 10-45.
- Ivanič, Peter – Hetényi, Martin.* 2012. Geopolitická situácia priestoru strednej a juhovýchodnej Európy v ranom stredoveku. In Bratia, ktorí menili svet – Konštantín a Metod. Príspevky z konferencie. Bratislava – Nitra, 47-70.
- Ivanič, Peter – Lukáčová, Martina.* 2014. Historicko-geografický kontext misií solúnskych bratov (Cesty Sv. Konštantína-Cyrila a Metoda do roku 867) [Historical-Geographical Context of the Solun Brothers' Missions (Journeys of Sts. Constantine-Cyril and Methodius until 867)]. In Konštantínove listy [Constantine's Letters] 7, 2-13.
- Javorský, František.* 1999. Románska architektúra na Spiši. In Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo 2, 56-60.
- Klanica, Zdeněk.* 1985. Náboženství a kult, jejich odraz v archeologických pramenech. In Velká Morava a počátky československé státnosti. Praha – Bratislava, 107-139.
- Kolník, Titus.* 2013. Misia solúnskych bratov a pyxida z Čiernych Kľačian. In Literárny týždenník 26/9-10, 14-15. <http://www.archeologiask.sk/slovania-a-velka-morava/clanok/article/pyxida-z-ciernych-klacian-dedicstvo-antiky-a-misia-solunskych-bratov.html>.

- Krása, Josef.* 1968. Nástěnné malby v kostele sv. Jiří v Kostolanech pod Tribečom. In *Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok* 2, 115-127.
- Kvasnicová, Magdaléna.* 2007. Patrocínium svätého Gála v stredovekej architektúre na Slovensku. In *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia VI.* Levoča, 53-82.
- Marečková, Dagmar.* 1968. Rostislavovo poselství v Životech Konstantinově a Metodějově ve světle středověkých řeckých listin. In *Listy filosofické* 91/4, 401-414.
- Maříková-Kubková, Jana – Berger, Tomáš.* 2009. První stavební fáze kostela sv. Jiří v Kostolanech pod Tribečom. In *Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok* 21, 97-152.
- Marosi, Ernő.* 1996. Die Baukunst der Benediktiner im Ungarn in der Arpadenzeit. In *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 38, 15-29.
- Marsina, Richard.* 1999. Vznik a vývoj cirkevnej organizácie na Slovensku do konca 13. storočia. In *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo* 2, 5-7.
- Mencl, Václav.* 1957. Stredoveká architektúra na Slovensku. Stavebné umenie na Slovensku od najstarších čias až do konca doby románskej. Praha – Prešov.
- Moucha, Václav – Nechvátal, Bořivoj – Varazdín, Ladislav et al.* 2015. Vyšehrad. Knížecí a královská akropole. Svědectví archeologie. Praha.
- Nechvátal, Bořivoj – Varazdín, Ladislav.* 2014. Monumentální sakrální stavba na Vyšehradě. In *Akademický bulletin* 11, 10-12.
- Oriško, Štefan.* 2000. Poznámky k románskému reliéfnemu torzu z Nitry/tzv. torzo s donátorom. In *Pocta Václavovi Menclovi. Zborník štúdií k otázkam interpretácie stredoeurópskeho umenia.* Bratislava, 59-71.
- Paulíny, Pavol.* 2007. Archeologický park Mikulčice – Kopčany. In *Projekt. Slovenská architektonická revue* 5-6, 16-21.
- Paulusová, Silvia.* 2005. Hĺbkový pamiatkový výskum na trenčianskom hrade. In *Umenie na Slovensku v historických a kultúrnych súvislostiach 2004. Zborník z príspevkov z vedeckej konferencie na Trnavskej univerzite.* Trnava, 28-31.
- Pišťora, Aleš.* 2014. Senzační objev na Vyšehradě. Archeologové objevili velký středověký kostol. In *Miluji Prahu*, 23.8.2014, internetová verzia. <http://www.milujuprahu.cz/2014/08/senzacni-objev-na-vysehrade-archeologove-objevili-velky-stredoveky-kostel/>.
- Plachá, Veronika – Hlavicová, Jana – Keller Igor.* 1990. Slovanský Devín. Bratislava.
- Plachá, Veronika – Hlavicová.* 1997. Devín v 9. storočí. In *Marsina, Richard – Ruttkay, Alexander (eds.). Svätopluk 894 – 1994. Materiály z konferencie organizovanej AÚSAV v Nitre v spolupráci so SHS pri SAV.* Nitra, 167-174.
- Pomfjyová, Bibiana.* 1998. Zur Problematik mittelalterlichen Zentralbauten in der Region Spiš /Zips/. In *Stredná Európa. Umenie/Regióny/Vzťahy. Mitteleuropa. Kunst/Regionen/Beziehungen*, 3. Bratislava, 17-35.
- Pošmourný, Josef.* 1971. Provenience stavebního umění velkomoravských Slovanů. In *Musaica* 22. Praha, 41-60.
- Poulik, Josef.* 1972. Velkomoravské mocenské centrum v Mikulčicích. In *Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok* 8, 5-56.
- Reinle Adolf.* 1976. Zeichensprache der Architektur. Symbol, Darstellung und Brauch in der Baukunst des Mittelalters und der Neuzeit. München – Zürich.
- Rodzińska-Chorazy, Tereza.* 2000. Velkomoravská trikoncha na Devíne: Medzi antikou a stredovekom. In *Pocta Václavovi Menclovi. Zborník štúdií k otázkam interpretácie stredoeurópskeho umenia.* Bratislava, 19-39.
- Rodzińska-Chorazy, Tereza.* 2009. Zespoły rezydencjonalne i kościoły centralne na ziemiach polskich do połowiny XII wieku. Kraków.

- Ruttikay, Alexander.* 1985. Problematika historického vývoja na území Slovenska v 10. – 13. storočí z hľadiska archeológie. In *Velká Morava a počátky československé státnosti*. Praha – Bratislava, 141-185.
- Ruttikay, Alexander.* 2000. Die Ausbildung herrschaftlicher Strukturen bei den Westslaven auf dem Gebiet der heutigen Slowakei. In *Wieczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin* (eds.). *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Band 1. Stuttgart, 333-338.
- Ruttikay, Alexander.* 2012. Najstaršie sakrálne stavby na Slovensku ako odraz christianizácie a budovania kresťanských inštitúcií v 9. – 11. storočí. In *Bratia, ktorí menili svet – Konštantín a Metod*. Príspevky z konferencie. Bratislava – Nitra, 79-98.
- Ruttikay, Alexander.* 2013. O kresťanstve na území Slovenska vo svetle hmotných prameňov spreď 12. storočia. In *Tradícia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda*. Nitra, 28-51.
- Slivka, Michal.* 1982. Výsledky výskumu kostola v Chrasti nad Hornádom, okr. Sp. Nová Ves. In *Archeologia historica* 7. Bratislava, 385-413.
- Slivka, Michal.* 2003. Sídlisková a cirkevná štruktúra Spiša vo včasnó až vrcholnostredovekom období. In *Terra Scepusiensis*. Stav bádania o dejinách Spiša. Stan bádání nad dziejami Spiszu. Levoča – Wrocław, 419-446.
- Slivka, Michal.* 2006. Uctievanie svätých na Slovensku. K problematike výskumu patrocinií. In *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia* V. Levoča, 91-162.
- Steinhübel, Ján.* 2002. Najstaršie dejiny cirkvi a Nitra. In *Pamiatky a múzeá*. Revue pre kultúrne dedičstvo 3, 3-7.
- Struhár, Alojz.* 1977. Geometrická harmónia historickéj architektúry na Slovensku. Bratislava.
- Škoviera, Andrej* (ed.). 2013. Pramene o živote svätých Cyrila a Metoda a ich učeníkov. Bratislava.
- Ševčíkova, Zuzana.* 1992. Architektúra v dotyku východného a západného rítu, 9. – 13. stor. In *Architektúra a urbanizmus XXVI/2*, 87-110.
- Štefanovičová, Tatiana.* 2001. Architektúra Veľkej Moravy v európskom kontexte. In *Galuška, Ludek – Kouřil, Pavel – Měřínský, Zdeněk* (eds.). *Velká Morava mezi Východem a Západem*. Sborník příspěvků mezinárodní vědecké konference. Brno, 397-406.
- Tajkov, Peter.* 2012. Sakrálne architektúra 11. – 13. storočia na juhovýchodnom Slovensku. Košice.
- Tkadlčík, Vojtech* 1983. Cyrilský nápis v Michalovcích. In *Slavia* 52/2, 113-123.
- Togner, Milan.* 1989. Stredoveká nástenná maľba v Gemeri. Bratislava.
- Selucký, Pavel.* 2010. Sv. Kliment u Osvětiman a Velká Morava. Koryčany.
- Špetko, Jozef.* 1988. Kristianizácia Slovienov v predcyrilometodskom období (od 5. až do polovice 9. storočia). In *Prvoučitel' národa slovenského*. Zborník na pamiatku tisícstého výročia smrti sv. Metoda. Rím, 11-31.
- Vančo, Martin.* 2000. Stredoveké rotundy na Slovensku. Od 9. do 13. stor. Bratislava.
- Veszprémy, László.* 2000. Ungarn – ein historischer Überblick. In *Wieczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin* (ed.). *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Band 2. Stuttgart, 542 - 543.
- Životy slovanských apoštolov Cyrila a Metoda*. Panonsko – moravské legendy. 1934. Bratislava – Praha.

Internetové zdroje obrázkov z volne dostupných fotogalérií portálov:

<http://apsida.sk/c/10113/michalovce>.

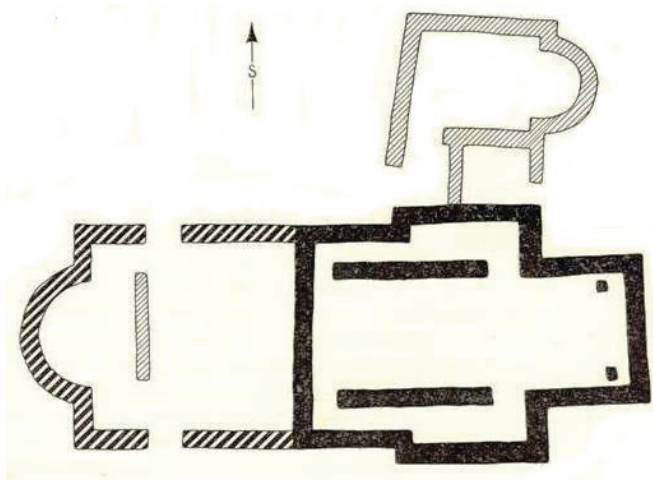
<http://apsida.sk/c/670/chrast-nad-hornadom>.

http://www.mystika.cz/old/obecne/predmety/evropa_1000/velke%20obr/059_koruna_monomachova.jpg.

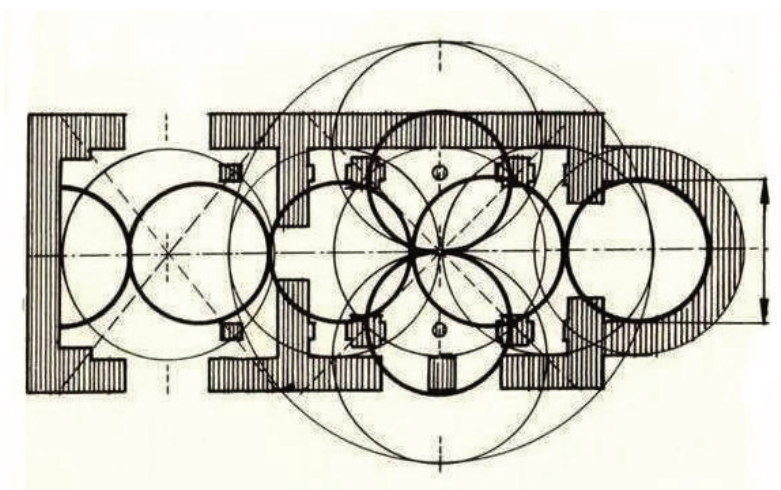
SUMMARY: BYZANTINE INFLUENCES IN EARLY MEDIEVAL SACRED ARCHITECTURE IN SLOVAKIA. Slovakia is a country the territory of which was from its early period marked by clashes of interest between the Western and Eastern (byzantine) cultural and religious orientations. The turn of events finally brought the territory to its general inclination to the Western sphere; the Byzantine elements (in general as interposed), however, stayed present in a marginal form also in the later periods. This article deals with the earliest period of Slovak history – the common state of the ancestors of the present day Slovaks and Moravians – the Great Moravian Empire – and with the formation of the early Hungarian Kingdom following its downfall, as Slovakia became a part of the new, Hungarian Kingdom. The article focuses on the period from the 9th to the 12th century, but the author remains also interested in the wider context, as the union of Slovakia and Moravia, its subsequent acquisition of Panonia and Bohemia (the Great-Moravian period) and the later loss of Slovakia to the Hungarian Kingdom need also other relating analogies in concrete examples. During this time we may observe diverse Byzantine influences that come into expression in various ways. The first example are the “Christians from Greece” in the message of prince Rastislav to the Emperor Michael III. It is assumed that this information references the missinaries from Dalmatia, a region which existed as part of the Byzantine Empire at that time. As of today, there is no known evidence of their activities. We can speak about the direct Byzantine elements mainly in context of the mission of the holy brothers Constantine-Cyril and Methodius. Professional historians initially considered the churches with apsis for their modular system as evidence of their (i.e. Cyril’s and Methodius’) activity. In the present, scholars take into account additional buildings, such as anterooms for teaching of disciples, while examining some specific designs in which it is possible to anticipate copulas or iconostases. For example, in Slovakia we can name the tree – conchal Church in the area of the castle Devín or the terra – conchal round church in the castle Trenčín. Following the downfall of the Great-Moravian Empire, the Byzantine influences can be seen in the interfusing of the Byzantine priesthood on the territory of the early Hungarian Kingdom and also in different styles of buildings. What we mostly have at our disposal are Byzantine elements that are secondarily interposed by other cultural centers – Bulgarian, Caucasian etc. As indicated above, the Western and Eastern worlds meet in Slovakia, bringing syncretic features to the local architecture. For example, the article describes questions of the early-Hungarian rotundas with interior conchas (Horjany, Karcsa, Kiszombor) that might be related to the experiences imported during the crusades, for example the terra-conchal church in Chrásť nad Hornádom, rotunda in Michalovce with a gravestone of the Bulgarian Prince Preslav in its mason work etc. The author also looks at the late unexpected finding – the terra-conchal central church in Vyšehrad (Prague - Czech Republic). He marginally illustrates his article by advertising Byzantine influences in medieval wall-painting, some artistic crafts and sculptures.

Doc. Mgr. Ing. arch. Andrej Botek, PhD.
 Institute of History and Theory of Architecture and Monument Restoration
 Faculty of Architecture
 Slovak Technical University
 Nám. slobody 19
 812 45 Bratislava
 Slovakia
 andrej.botek@stuba.sk

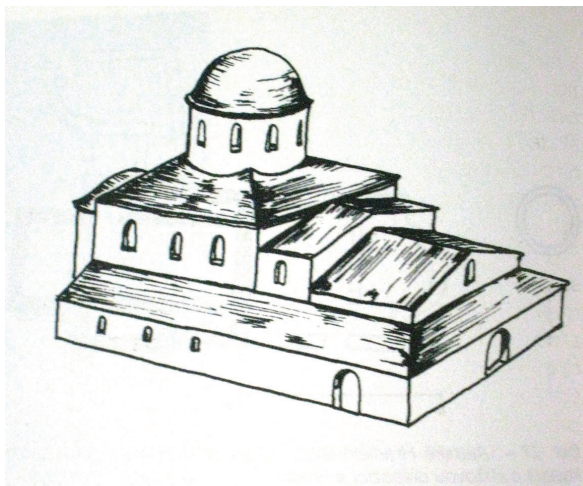
Prílohy / Appendix

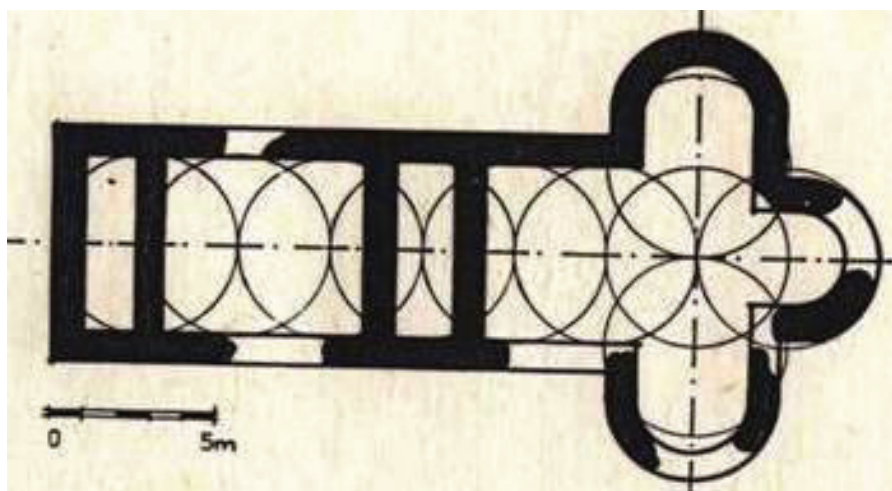
1. Chrámový komplex Sady (Uherské Hradiště – Morava), západná prístavba s predoltárnou priečkou. Hrubý 1965, obr. 64/6. / Temple – Complex Sady (Uherské Hradiště – Moravia), western additional building with the cross wall in front of the altar. Hrubý 1965, fig. 64/6.

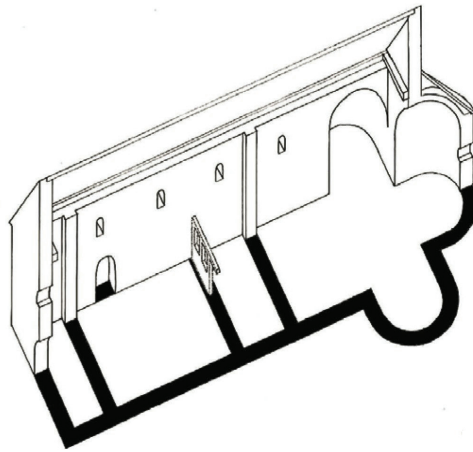
2. Modulová analýza kostola: Špitálky (Staré Město – Morava). Struhár 1977, obr. 12. / Modular analysis of the church in Špitálky (Staré Město – Moravia). Struhár 1977, fig. 12.

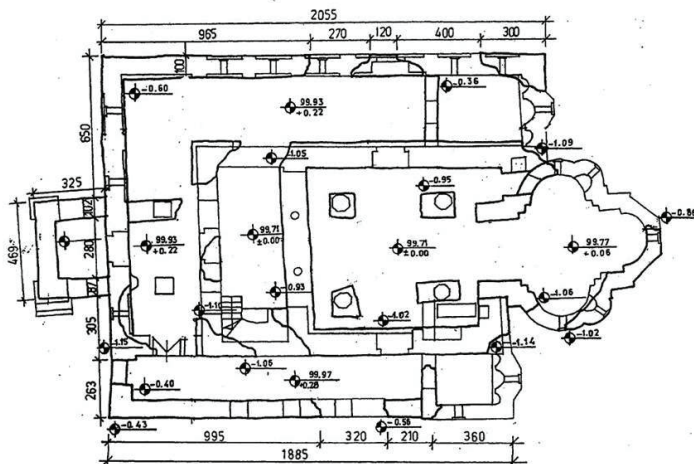
3. Hypotetická hmotová rekonštrukcia kostola: Špitálky (Staré Město – Morava). Galuška, 1996. / Hypothetical volumetric reconstruction of the church in Špitálky (Staré Město – Morava). Galuška 1996.

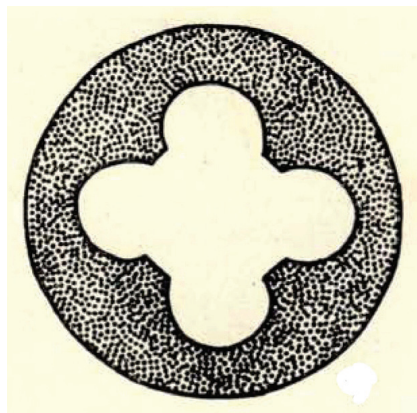
4. Devín, hrad (Slovensko). Pôdorys kostola s trikonchou a modulová analýza. Bašo, 1992, obr. 3 (časť). / Devín, castle (Slovakia). Ground plan of the triconchal – church and its modular analysis. Bašo 1992, fig. 3 (part).

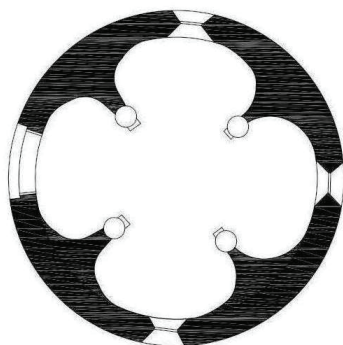
5. Devín, hrad (Slovensko). Axonometrická rekonštrukcia – variant s predoltárnou priečkou. Illáš, 2011, obr. 2/B. / Devín, castle (Slovakia). Axonometric reconstruction – the variant with the cross wall in front of the altar. Illáš 2011, fig. 2/B.

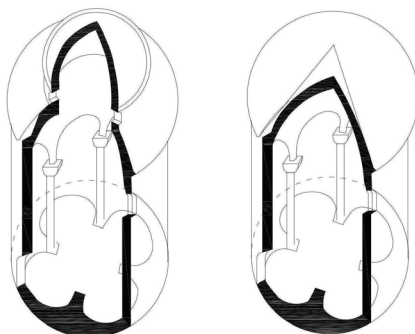
6. Ochrid (Macedónsko), sv. Pantalejmon. Situácia archeologických nálezov s tetrakonchou z 9./10. stor. Zdroj: https://www.academia.edu/7041969/Consolidation_rebuilding_and_strengthening_of_St._Clement_s_church_St._Panteleymon_Plaoshnik_Ohrid. / Ochrid (Macedonia), St. Pantalejmon Church. Situation of the archeological findings with the tertaconchal church from the 9/10th century. Source: https://www.academia.edu/7041969/Consolidation_rebuilding_and_strengthening_of_St._Clement_s_church_St._Panteleymon_Plaoshnik_Ohrid.

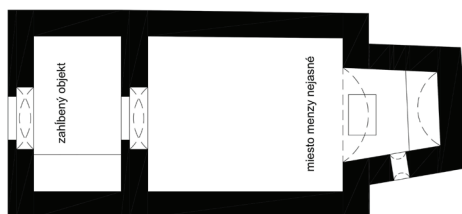
7. Kostol č. 9 – Valy pri Mikulčiciach (Morava). Veľkomoravská štvorkoncha. Poulík 1972, obr. 9/9. / Church N. 9 – Valy by Mikulčice (Moravia). Great – Moravian tetraconchal church. Poulík 1972, fig. 9/9.

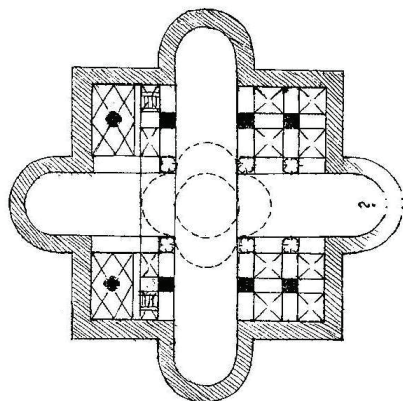
8. Trenčín, hrad (Slovensko) – pôdorys tetrakonchy. Botek 2014, 150. / Trenčín, castle (Slovakia) – ground plan of the tetraconchal church. Botek 2014, 150.

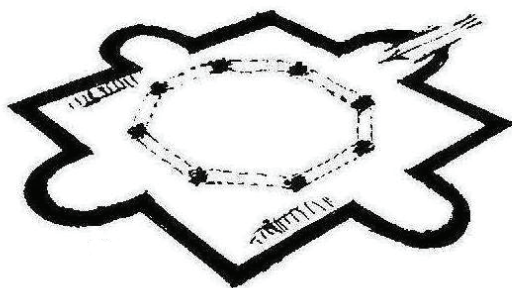
9. Trenčín, hrad (Slovensko) – varianty hmotového usporiadania. Botek 2014, 152. / Trenčín, castle (Slovakia) – variants of the volume configuration. Botek 2014, 152.

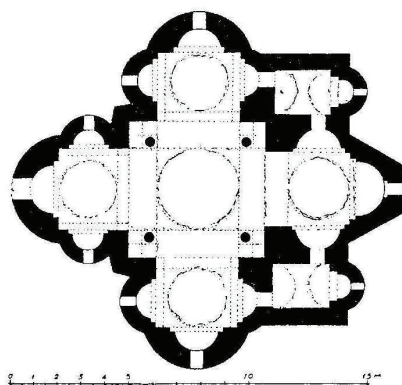
10. Kopčany, sv. Margita (Slovensko). Rekonštrukcia primárneho stavu s predsieňou. Autori: Botek, Hanzlíková, archív autora. / Kopčany, St. Margareth (Slovakia). Reconstruction of the primary period with anteroom. Authors: Botek, Hanzlíková. Archives of the author.

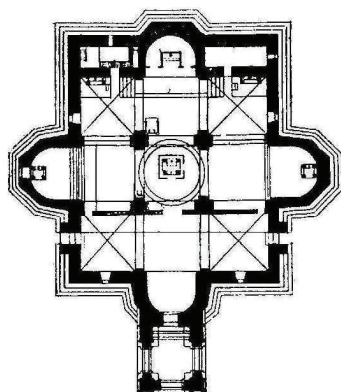
11. Feldebrö (Maďarsko). Rekonštrukcia pôdorysu kostola. Cincík 1988, obr. 29. / Feldebrö (Hungary). Reconstruction of the ground plano of the church. Cincík 1988, fig. 29.

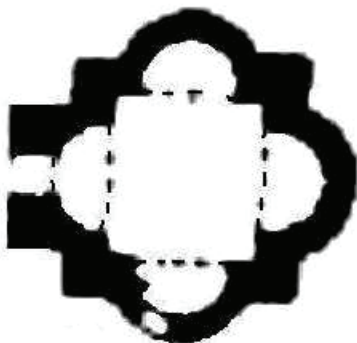
12. Feldebrö. Axonometrická rekonštrukcia pôdorysu. Cincík 1988, obr. 26. / Feldebrö. Axonometry of the reconstruction of the ground plan. Cincík, 1988, fig. 26.

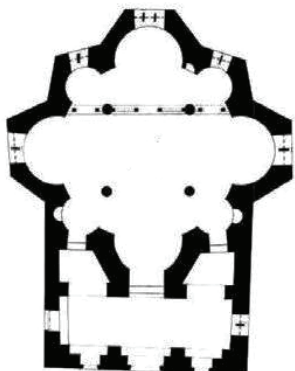
13. Perister (Grécko), 9. stor. Cincík 1988, obr. 24. / Perister (Greece), 9th century. Cincík 1988, fig. 24.

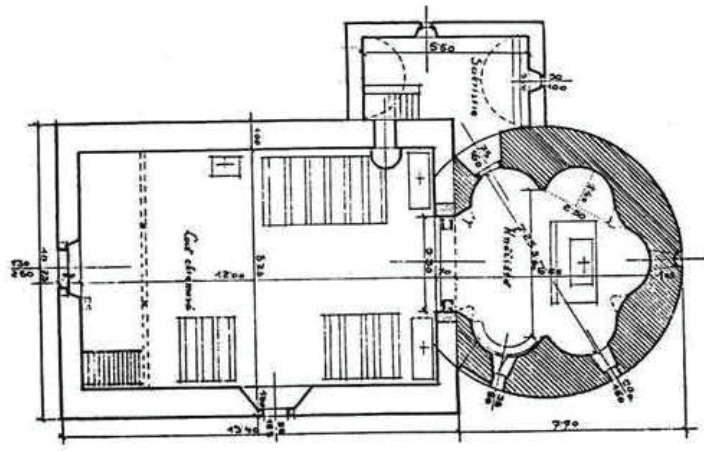
14. Ečmjadzin (Arménsko), 5. stor. Cincík 1988, obr. 20. / Estmiadzine (Armenia), 5th century. Cincík 1988, fig. 20.

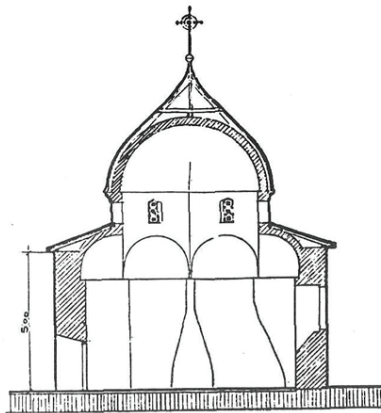
15. Korint (Grécko). Illáš 2011, obr. 6/1. / Corinthos (Greece). Illáš 2011, fig. 6/1.

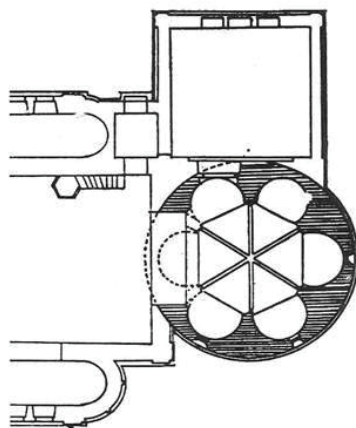
16. Chrám sv. Apoštolov, Atény (Grécko), koniec 10. stor. Illáš 2011, obr. 10/14. / St. Apostoles' Temple /Athens, Greece/, end of 10th century. Illáš 2011, fig. 10/14.

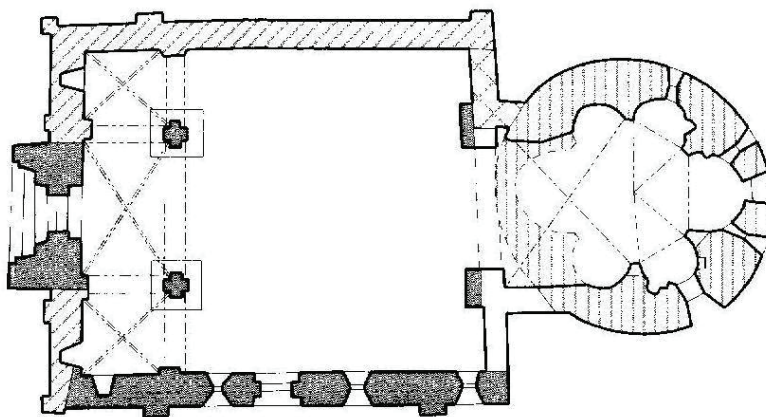
17. Horjany (Ukrajina). Primárna hexakoncha s mladšími prestavbami. Ševčíková 1992, obr. 6. / Horjany (Ukraine). Primary hexaconchal church with younger changes. Ševčíková, 1992, fig. 6.

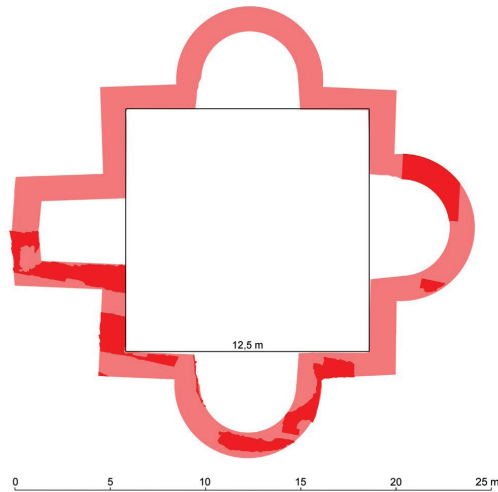
18. Horjany (Ukrajina), rez hexakonchou. Ševčíková 1992, obr. 7. / Horjany (Ukraine), section in the hexaconchal part. Ševčíková 1992, fig. 7.

19. Kiszombor (Maďarsko). Staršia hexakoncha s mladšími prestavbami. Ševčíková 1992, obr. 5. / Kiszombor (Hungary). Primary hexaconchal church with younger changes. Ševčíková 1992, fig. 5.

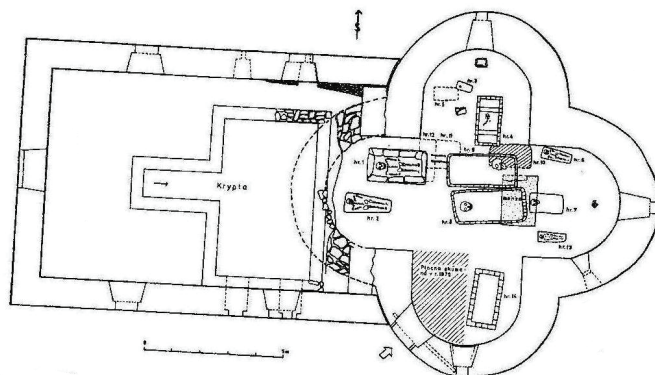
20. Karcsa (Maďarsko). Staršia hexakoncha v dnešnej situácii. Tajkov 2012, 74. / Karcsa (Hungary). Primary hexaconchal church in actual situation. Tajkov 2012, 74.

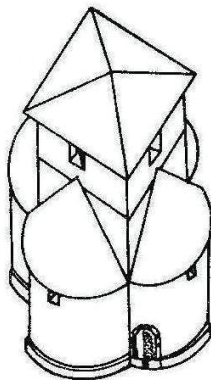
21. Vyšehrad – Praha (Česká republika). Rekonštrukcia centrály podľa najnovších nálezov. Zdroj: <http://www.milujuprahu.cz/2014/08/senzacni-objev-na-vysehrade-archeologove-objevili-velky-stredoveky-kostel/>. / Vyšehrad – Praha (Czech Republic). Reconstruction of the central church according to the newest findings. Source: <http://www.milujuprahu.cz/2014/08/senzacni-objev-na-vysehrade-archeologove-objevili-velky-stredoveky-kostel/>.

22. Michalovce (Slovensko). Kameň sekundárne použitý v murive rotundy – údajne náhrobok bulharského kniežata Preslava. Zdroj: <http://apsida.sk/c/10113/michalovce>. / Michalovce (Slovakia). Stone secondary used in the wall – probably gravestone of the Bulgarian prince Presjan. Source: <http://apsida.sk/c/10113/michalovce>.

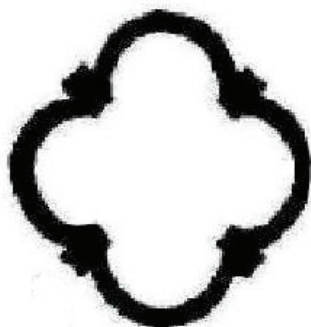
23 Chrásť nad Hornádom (Slovensko). Pôvodná tetrakoncha s mladšou prístavbou. Slivka 1982, obr. 7. / Chrásť nad Hornádom (Slovakia). Primary tetraconchal church with younger addition. Slivka 1982, fig. 7.

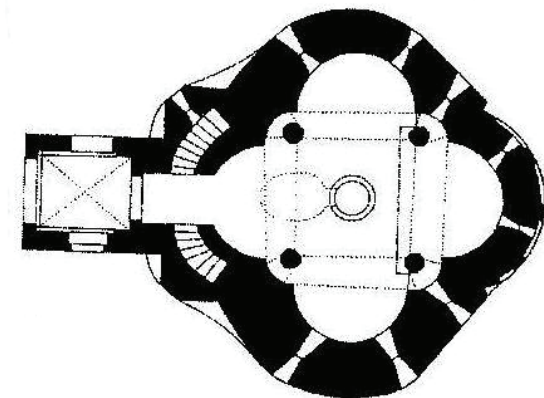
24 Chrásť nad Hornádom (Slovensko). Axonometrická rekonštrukcia. Slivka 1982, obr. 13. / Chrásť nad Hornádom (Slovakia). Axonometry of reconstruction. Slivka 1982, fig. 13.

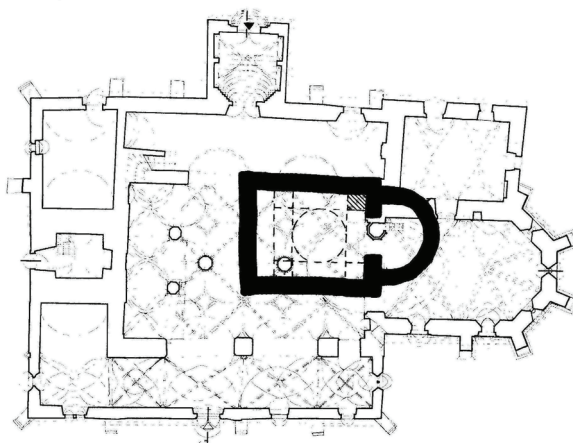
25. Chrásť nad Hornádom (Slovensko), dnešný stav. Zdroj: <http://apsida.sk/c/670/chrast-nad-hornadom>. / Chrásť nad Hornádom (Slovakia), view of today. Source: <http://apsida.sk/c/670/chrast-nad-hornadom>.

26. Cherson (Ukrajina), tetrakoncha, cca 7. stor. Illáš 2011, obr. 11/3. / Cherson (Ukraina), Teraconchal church, about 7th century. Illáš 2011, fig. 11/3.

27. Galliano (Taliansko). Baptistérium. Rozdiňska-Chorazy 2009, obr. 93. / Galliano (Italy). Baptistery. Rozdiňska-Chorazy 2009, fig. 93.

28. Šamorín (Slovensko). Najstarší kostol s hypotetickými kopulovými piliermi. Hypotéza sa nepotvrdila. Autori: Botek, Erdélyi. Archív autora. / Šamorín (Slovakia). The oldest church with hypotetic columns of dome vault. Authors: Botek, Erdélyi. Archives of the author.

29. Fragment donátora – Nitra (Slovensko). Plastika pôvodne zamurovaná v stene Dolného kostola na hrade. Foto: V. Plekanec. / Fragment of donor – Nitra. Primarily walled in the wall of Dolný kostol /Down church/ in the castle of Nitra /Slovakia/. Photo: V. Plekanec.

30. Kostolany pod Tribečom (Slovensko), Kostol sv. Juraja. Detail dvojice kráľov ukazujúcich na hviezdu z najstaršej freskovej výzdoby. Foto: M. Keleši. / Kostolany pod Tribečom (Slovakia), St. George's church. Detail of the two kings showing star from the oldest fresco layer. Photo: M. Keleši.

31. Tzv. „Koruna Konštantína Monomacha“, nájdená v Ivanke pri Nitre (Slovensko). Zdroj: http://www.mystika.cz/old/obecne/predmety/evropa_1000/velke%20obr/059_koruna_monomachova.jpg. / So-called „Crown of Constantine Monomachos“, found in Ivanka pri Nitre (Slovakia). Source: http://www.mystika.cz/old/obecne/predmety/evropa_1000/velke%20obr/059_koruna_monomachova.jpg.

32. Rekonštrukcia pyxidy z Čiernych Kľačian (Slovensko). Zdroj : <http://www.archeologiask.sk/slovania-a-velka-morava/clanok/article/pyxida-z-ciernych-klacian-dedicstvo-antiky-a-misia-solunskych-bratov.html>. / Reconstruction of the pyxis from Čierne Kľačany (Slovakia). Source: <http://www.archeologiask.sk/slovania-a-velka-morava/clanok/article/pyxida-z-ciernych-klacian-dedicstvo-antiky-a-misia-solunskych-bratov.html>.